

ОСОБЛИВОСТІ МЕХАНІЗМУ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА В НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

PECULIARITIES OF THE MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF THE INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW STANDARDS IN DOMESTIC LEGISLATION

Пилипенко В.П., к.ю.н., заслужений юрист України,
член Європейської комісії «За демократію через право» (2013–2017 рр.),
адвокат

У статті аналізуються нормативні та доктринальні підходи вітчизняних і зарубіжних учених щодо визначення механізму імплементації норм міжнародного гуманітарного права на міжнародному та внутрішньодержавному (національному) рівнях. Міжнародне співтовариство давно намагається створити постійно діючу міжнародну судову систему з метою притягнути до відповідальності осіб, відповідальних за найтяжчі злочини, такі як геноцид, агресія, злочини проти людства та воєнні злочини. Стверджується, що головним завданням Міжнародного кримінального суду є здійснення міжнародного правосуддя щодо осіб, яких звинувачують у вчиненні найтяжчих міжнародних злочинів. У преамбулі його Статуту підкреслюється, що Суд пов'язаний із системою ООН і має юрисдикцію щодо найтяжчих злочинів, що викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Особлива увага приділяється аналізу особливостей імплементації відповідних міжнародних договорів у сфері міжнародного гуманітарного права в національне законодавство та визначаються проблемні питання, пов'язані із цим процесом. Крім того досліджуються відповідні законопроектні пропозиції в контексті наближення вітчизняного законодавства до норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права, а також аналізуються питання вдосконалення законодавства й практики України в частині притягнення винних осіб за скоєння воєнних злочинів.

Констатується, що параметри сприйняття положень Римського статуту в контексті покарання за воєнні злочини визначаються самою державою в її внутрішньому законодавстві з урахуванням типу її правової системи, конституційних положень, а також міжнародно-правових зобов'язань держави.

Ключові слова: імплементація норм міжнародного права, механізм імплементації, міжнародний і внутрішньодержавний (національний) механізм імплементації норм міжнародного права, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право, воєнні злочини.

Normative and doctrinal approaches of domestic and foreign scholars to determine the mechanism of implementation of international humanitarian law at the international and domestic level (national level) are analyzed in the article.

The international community has long sought to establish a permanent international judiciary to bring to justice those responsible for the most serious crimes, such as genocide, aggression, crimes against humanity and war crimes. It is argued that the main task of the International Criminal Court is to administer international justice to persons accused of committing the most serious international crimes. The preamble to its Statute emphasizes that the Court is linked to the UN system and has jurisdiction over the most serious crimes of concern to the entire international community. Special attention is paid to the analysis of the peculiarities of relevant international treaties in the field of international humanitarian law implementation in national legislation and to the solution of problematic issues related to this process. In addition, it is examined the relevant draft proposals in the context of domestic legislation approximation to international humanitarian law and international criminal law, and it is analyzed the improvement of legislation and practice of Ukraine in terms of prosecuting war crimes perpetrators.

It is stated that the parameters of perception of the Rome Statute provisions on punishments for war crimes are determined by the state itself in its domestic legislation, taking into account the type of its legal system, constitutional provisions and international legal obligations of the state.

Key words: implementation of international law norms, mechanism of implementation, international and domestic (national) mechanism of international legal norms implementation, international humanitarian law, international criminal law, war crimes, etc.

Постановка проблеми. Сьогодні міжнародне співтовариство перебуває в так званому «перехідному» періоді, що характеризується появою новітніх асиметричних, гібридних збройних конфліктів, які, на жаль, призводять до значної кількості жертв серед цивільного населення. З урахуванням зазначеного вище міжнародне гуманітарне право (далі – МГП) варто розглядати як намагання міжнародного співтовариства встановити норми і правила поведінки сторін збройного конфлікту з метою полегшити страждання жертв збройних конфліктів. Одним із важливих завдань сучасного МГП, на нашу думку, є дослідження особливостей механізму імплементації його норм на міжнародному та внутрішньодержавному (національному) рівнях.

На жаль, актуальність вищезазначеної теми зумовлюється й ситуацією, пов'язаною з тимчасовою окупацією Автономної Республіки Крим (далі – АРК) та окремих районів Донецької та Луганської областей.

Отже, **метою статті** є дослідити з позицій міжнародного права особливості імплементації норм міжнародного гуманітарного права в національне законодавство та правозастосовну практику в Україні й визначити проблемні аспекти цього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання означеної проблематики відображено в наукових роботах таких вітчизняних учених: В. Антипенка, В. Базова, М. Буроменського, В. Буткевича, М. Гнатівського, М. Грушко, К. Доді, О. Задорожнього, Н. Зелінської, Д. Ковалю, А. Кориневича, Т. Короткого, В. Лисика,

В. Репецького, О. Сенаторової, Т. Сироїд, Н. Хендель, В. Ярмакі та ін.

Виклад основного матеріалу. Кожна держава-учасниця міжнародних договорів у сфері МГП, відповідно до принципу *pacta sunt servanda*, зобов'язана виконувати взяті на себе зобов'язання, що з них випливають. Водночас цей принцип міжнародного права лише фіксує зобов'язання держав добросовісно й у повному обсязі виконувати міжнародні зобов'язання, що випливають із Женевських конвенцій 1949 р. [6; 9–11], Додаткових протоколів до них 1977 р. [4; 5] та інших договорів, що регулюють відносини в цій сфері, адже, як відомо з теорії міжнародного права, міжнародно-правову норму, як і внутрішньодержавну норму, варто розглядати як модель належної поведінки суб'єктів міжнародного права, без приведення в дію механізму її реалізації вона залишається лише фразою в тексті міжнародно-правового акта.

Оскільки зміст міжнародно-правового регулювання полягає в досягненні певного кінцевого результату, до якого прагнуть учасники міжнародного спілкування, то «здійснення міжнародно-правових норм є звичайно багатоглибшим і відповідальнішим завданням, ніж їх прийняття» [14, с. 16]. З метою перетворення цілей, закладених у нормах МГП, в реальну дію або бездіяльність суб'єктів міжнародного права необхідно вживати певних заходів як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівнях. Своєю чергою прийняття цих заходів можливе в межах певної сукупності організаційно-правових

засобів, що забезпечують утілення приписів норм МГП, тобто в межах механізму імплементації, який має певні специфічні риси, зміст яких визначається своєрідністю суспільних відносин, що регулюються МГП. Так, до чинників, що впливають на характер механізму імплементації МГП, можна зарахувати: особливості юридичної природи міжнародно-правових зобов'язань, що випливають із норм МГП; специфічний предмет правового регулювання МГП; відмінності в матеріальній сфері застосування (у часі, за колом осіб) та ін.

Більшість міжнародно-правових норм, що містяться в Женевських конвенціях 1949 р. і Додаткових протоколах до них 1977 р., реалізується через національний механізм імплементації. Однак імплементація на національному рівні є основним, але не єдиним шляхом їх реалізації. Власне, у самих нормах МГП закріплюється додаткові міжнародно-правові та організаційні засоби забезпечення імплементації на міжнародному рівні, які в сукупності становлять міжнародний механізм імплементації норм МГП. У контексті норм МГП до таких засобів можна зарахувати контрольні механізми, закріплені Женевськими конвенціями 1949 р., Додатковим протоколом I 1977 р., а також низку інших засобів, що забезпечують виконання норм МГП [14, с. 175–176]. Варто враховувати, що зобов'язання тієї чи іншої держави дотримуватися Женевських конвенцій і Додаткового протоколу I не залежить від їх дотримання іншими учасниками договору й кожна держава-учасниця Женевських конвенцій і Додаткового протоколу I має право індивідуально вимагати пояснення щодо порушень положень цих договорів і притягнути порушника до відповідальності.

Держави, як це випливає зі змісту відповідних норм чинного міжнародного права й підтверджується правозастосовною практикою, несуть основні зобов'язання у зв'язку із забезпеченням кримінального переслідування та покарання осіб, які вчинили воєнні злочини. У зв'язку з цим особливого значення набуває питання криміналізації в національному кримінальному законодавстві серйозних порушень норм МГП, що застосовується в період збройних конфліктів. Міжнародно-правові акти, що діють у цій сфері, покладають на держав-учасниць зобов'язання криміналізувати такого роду серйозні порушення МГП і передбачити їх кримінальну відповідальність, беручи до уваги їх міжнародну та суспільну небезпеку. На думку С. Лобанова, загалом ідеться про два взаємопов'язані фактори, що лежать в основі цього процесу. По-перше, варто враховувати вплив міжнародного права, що володіє пріоритетом у питанні криміналізації такого роду діянь (як злочинів проти миру й безпеки людства). У спеціальній літературі [1, с. 175] обгрунтовано зазначається, що норми внутрішньодержавного права не можуть суперечити міжнародному праву, більше того, повинні забезпечувати реалізацію вимог міжнародно-правових норм, обов'язкових для цієї держави¹. І в цьому зв'язку підхід до криміналізації аналізованих діянь і заходів покарання за них повинен відповідати вимогам міжнародного кримінального права. По-друге, параметри сприйняття положень міжнародного кримінального права визначаються самою державою з урахуванням типу її правової системи, конституційних положень, що діють у ній, а також її міжнародно-правових зобов'язань у зв'язку з участю в міжнародних договорах [13, с. 267]. Зазначимо, що в Словнику міжнародно-правових термінів термін «імплементація» (від лат. *implere* – наповнювати, досягати, виконувати, здійснювати) у міжнародному праві розуміється як організаційно-правова діяльність держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань [3, с. 184]. Термін «імплементація» буквально означає «втілення в життя відповідно до

певної процедури» [28, р. 667], «забезпечення практичного результату й фактичного виконання конкретними засобами» [29, р. 1134]. Своєю чергою, «імплементація (міжнародного права) – фактична реалізація міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні, яка здійснюється шляхом трансформації міжнародно-правових норм у національні закони та підзаконні акти» [27, с. 116].

Нині термін «імплементація» набув широкого розповсюдження в численних резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, у міжнародних конвенціях тощо. Значного поширення в міжнародно-правовій літературі набули також юридичні конструкції «механізм імплементації», «імплементаційні статті». При цьому під механізмом імплементації розуміють передбачену міжнародним договором систему заходів контролю за його виконанням або певні органи, створені із цією метою міжнародним договором, і процедура їх роботи. Поняття «імплементаційні статті» означає ті статті договору, що передбачають систему заходів для реалізації договору. У довідковій літературі можна зустріти такі визначення цього терміна: «Імплементація – у широкому сенсі слова означає здійснення міжнародно-правових і внутрішньодержавних норм на виконання міжнародно-правових, а також створення на міжнародному та внутрішньодержавному рівнях умов для такого здійснення» [25, с. 102].

На думку О. Скакун, імплементація – «це перенесення (введення) у національне право норм і принципів міжнародних актів» [22, с. 63]. В. Чубарев під імплементацією розуміє «запровадження норм міжнародно-правового договору в національне законодавство» [26, с. 250]. На думку А. Дмитрієва та В. Муравйова, «реалізація (імплементація) норм міжнародного права – це процес, коли відповідні суб'єкти, яким адресована міжнародно-правова норма, діють згідно з її положеннями» [15, с. 184].

На нашу думку, найбільш ґрунтовне визначення «механізму імплементації» запропоноване А. Гавердовським, який під ним розумів цілеспрямовану організаційно-правову діяльність держав, що здійснюється індивідуально, колективно або в рамках міжнародних організацій з метою своєчасної, всебічної та повної реалізації прийнятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань [2, с. 62]. Очевидна перевага зазначеного вище розуміння «механізму імплементації норм міжнародного права» полягає в тому, що тут зафіксовано підхід до процесу реалізації міжнародного права як до органічного поєднання правотворчої й організаційної діяльності держав, що здійснюється ними всередині держави та на міжнародній арені, у тому числі за допомогою й у рамках чинних або знову створюваних інституційних структур. Згідно із цим визначенням, імплементація – підготовча стадія реалізації, необхідна для забезпечення своєчасної, всебічної та повної реалізації норм, тобто вона, по суті, отожднюється із забезпеченням реалізації.

Своєю чергою, під механізмом імплементації норм міжнародного гуманітарного права на міжнародному рівні в доктрині міжнародного права розуміється система засобів, що створюється як спільними зусиллями держав, так і ті, що використовуються індивідуально з метою всебічної, своєчасної й повної реалізації зобов'язань, прийнятих відповідно до міжнародного гуманітарного права [12, с. 56]. До таких засобів можна зарахувати розслідування відповідно до Женевських конвенцій 1949 р.; установлення фактів відповідно до статті 90 ДП I; ужиття заходів державами спільно або індивідуально у співробітництві з ООН і відповідно до Статуту ООН; призначення Держави-покровительки, призначення субститутів Держави-покровительки; організація міжнародного контролю відповідно до Виконавчого регламенту до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.; інституційний механізм, що визначається главою 6 Другого протоколу від 26 березня 1999 р. до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.; дії спільні, через посередництво МКЧХ, або індивідуальні, у спів-

¹ Таке розуміння повною мірою узгоджується з нормами чинного міжнародного права. Зокрема, у ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1963 р. закріплено положення, згідно з яким держава-учасниця договору не може посилатися на положення свого внутрішнього права як на виправдання невиконання нею договору. З проблеми виконання міжнародних договорів у контексті принципу добросовісності див., наприклад, [7, с. 168–210].

робітництві з ЮНЕСКО та ООН і відповідно до Статуту ООН; міжнародні трибунали *ad hoc*; Міжнародний кримінальний суд; окремі аспекти діяльності МКЧХ [12, с. 147]. З метою аналізу механізму імплементації норм МГП в законодавство України вбачається доцільним дослідити коло міжнародно-правових зобов'язань нашої держави в зазначеній сфері правовідносин. Так, Україна є стороною Гаазької конвенції IV про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р. [8], усіх чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. [6; 9–11], відповідно до Закону України «Про правонаступництво України», і двох Додаткових протоколів 1977 р. до Женевських конвенцій [4; 5]. Серед нормативно-правових актів України, які прямо чи опосередковано пов'язані з імплементацією норм МГП у вітчизняне законодавство, варто зазначити такі: Закон України «Про оборону України» [19], Воєнну доктрину України, схвалену Указом Президента України від 24 вересня 2015 р. № 555/2015 [17], Наказ Міністра оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» від 23 березня 2017 р. № 164 [18] тощо.

Убачається, що саме ці нормативно-правові акти мають бути об'єктом імплементації норм МГП. Разом із тим варто зауважити, що, на жаль, не в усіх вищезазначених актах згадуються загальноовизнані норми та принципи міжнародного права, посилання на Женевські конвенції 1949 р. та Додаткові протоколи до них і загалом МГП. Так, у ч. 5 ст. 2 Закону України «Про оборону України» йдеться про те, що, визначаючи способи забезпечення власної безпеки в процесі підготовки держави до оборони та під час воєнних дій, Україна додержується принципів і норм міжнародного права, ураховує законні інтереси безпеки інших держав [19]. На нашу думку, доречним було б закріплення в цьому Законі норми, що Україна сумлінно дотримується взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань щодо захисту жертв війни, та відповідних повноважень за Урядом України в контексті імплементації норм МГП, а також контролю за їх дотриманням.

У пункті 2 розділу I Воєнної доктрини України йдеться про таке: «Правовою основою Воєнної доктрини є Конституція України, закони України, Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287, а також міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [17]. Натомість у п. 32 цієї Доктрини мова йде про таке: «Застосування Україною воєнної сили та реалізація заходів цивільного захисту здійснюватимуться відповідно до норм міжнародного гуманітарного права». Видається, що таке формулювання є занадто загальним, оскільки також не містить посилань на відповідні міжнародно-правові конвенції, договори тощо, предметом регулювання яких є захист жертв збройних конфліктів. Відсутні посилання на норми МГП і Стратегії національної безпеки України, схвалені Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020 [20]. Зокрема, у Стратегії йдеться про таке: «Ураховуючи фундаментальні національні інтереси, визначені Конституцією України і Законом України «Про національну безпеку України», пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки є: відстоювання незалежності і державного суверенітету; відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно-визнаного державного кордону України; суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України; європейська і євроатлантична інтеграція» (п. 5). Реалізація цих пріоритетів забезпечуватиметься серед іншого за такими напрямками: «відновлення миру, територіальної цілісності та державного суверенітету на тимчасово окупованих територіях у Донецькій і Луганській областях України на основі міжнародного права; здійснення міжнародно-правових, політико-дипломатичних, безпекових, гуманітарних та економічних заходів, спрямованих на припинення Російською Федерацією

незаконної окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь» тощо (п. 6). «Російська Федерація як держава-агресор – джерело довгострокових системних загроз національній безпеці України. Це обумовлює необхідність запровадження моделі відносин України з Російською Федерацією, яка має забезпечити припинення агресії та відновлення територіальної цілісності України у межах її міжнародно визнаного державного кордону на основі міжнародного права» (п. 39) [20]. Ще одним важливим нормативно-правовим актом України в частині імплементації норм МГП в національне законодавство є Наказ Міністра оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» від 23 березня 2017 р. № 164 [18]. Так, у п. 2 розділу I Інструкції зазначається: «Норми міжнародного гуманітарного права вступають у дію з початком збройного конфлікту або операції з підтримання миру і безпеки. Обсяг зобов'язань сторони міжнародного збройного конфлікту (війни) визначається як нормами звичаєвого права, так і договірними нормами міжнародного гуманітарного права, ратифікованими кожною стороною. Під час збройного конфлікту неміжнародного характеру обсяг зобов'язань з дотримання МГП для сторін – учасників конфлікту (держава та антиурядові сили) визначається спільною статтею 3 Женевських конвенцій 1949 року та II Додатковим протоколом 1977 року, іншими конвенціями, що ратифіковані державою, а також нормами звичаєвого міжнародного гуманітарного права». Крім того, йдеться про те, що «У випадках, не передбачених міжнародними угодами, цивільні особи та комбатанти залишаються під захистом і дією загальних принципів міжнародного права, які базуються на сталих звичаях, принципах гуманності та вимогах суспільної свідомості» (п. 4). Сфера дії цієї Інструкції поширюється на Збройні Сили України, Державну спеціальну службу транспорту та Національну гвардію України під час виконання ними завдань із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії (п. 5). Варто зазначити, що в Інструкції вживаються терміни, юридичні конструкції, які загалом відповідають нормам МГП, що містяться у відповідних міжнародних договорах, учасницею яких є Україна. Водночас варто зауважити, що потребує вдосконалення положення Інструкції щодо складу воєнних злочинів з урахування ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, адже далеко не всі склади воєнних злочинів відображено в Інструкції.

Видається, що провідна роль у механізмі імплементації норм МГП повинна належати Міжвідомчій комісії з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні (далі – Міжвідомча комісія), що утворена Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2017 р. № 329 [21]. Міжвідомча комісія є дорадчим органом, що діє при Кабінеті Міністрів України, у сфері сприяння забезпеченню реалізації міжнародно-правових зобов'язань України в галузі МГП. Комісія в діяльності керується Конституцією та законами України, а також указами Президента України й постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України й Положенням.

На думку більшості вітчизняних учених, до якої ми також приєднуємося, через імплементацію норм міжнародного кримінального права та міжнародного гуманітарного права, у тому числі й положень Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), очікується поліпшення розуміння ролі парламентів, яку вони відіграють у процесі узгодження національного законодавства, з нормами і стандартами міжнародного права, розширення знань щодо спроможності вдосконалення законодавства, що дасть змогу притягнути до відповідальності осіб, які вчинили воєнні злочини. У цьому контексті видається, що одним із першочергових завдань парламенту України є якнайшвидша ратифікація Римського Статуту МКС, який покладає на Уряд України зобов'язання забезпечувати

всеосяжну співпрацю з МКС та ухвалювати в цьому контексті необхідні законодавчі акти. У виконанні важливих завдань, зокрема таких, як збирання доказів, допит свідків, захист потерпілих і затримання й передачу обвинувачених, МКС здебільшого покладається на співпрацю з національними інституціями та посадовими особами. У цьому контексті варто також відзначити створення у 2019 р. в рамках Офісу Генерального прокурора Департаменту нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, учинених в умовах збройного конфлікту, який здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням за фактом розв'язання та ведення представниками влади РФ і збройних сил держави-окупанта агресивної війни проти України, що спричинило загибель людей та інші тяжкі наслідки. Важливо також зазначити, що Офісом Генерального прокурора нещодавно було спрямовано повідомлення до Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду для вирішення питання про відкриття кримінального провадження передано інформацію про зібрані докази вчинення воєнних злочинів, у тому числі віроломного вбивства українських військових у районі Іловайська [16].

Висновки та пропозиції. Отже, варто констатувати, що нині імплементація норм МГП у законодавство України (закони та підзаконні нормативно-правові акти) є недостатньо повною. Існує нагальна необхідність активізації роботи щодо розповсюдження знань про МГП серед військовослужбовців і мирного населення, особливо зараз,

в умовах тимчасової окупації частин території України. Крім того, видається, що ефективна імплементація міжнародно-правових зобов'язань України у сфері МГП потребує скоординованої діяльності відповідних відомств та установ. Такі внутрішньодержавні заходи можуть включати прийняття нових або внесення змін до чинних військових статутів та інструкцій, адміністративних актів, а також ужиття заходів контрольно-розпорядчого характеру. Саме така діяльність, на думку більшості вчених, створює змістове навантаження поняття внутрішньодержавного механізму імплементації норм МГП. Основними чинниками низької ефективності імплементації МГП на внутрішньодержавному рівні є об'єктивні (неефективність правової системи держави в період збройного конфлікту й механізмів відповідальності за порушення норм МГП) та суб'єктивні (недостатній рівень міжнародно-правової культури військовослужбовців; недостатня увага до поширення знань з МГП у військових і цивільних навчальних закладах освіти; відсутність усталених структур забезпечення виконання приписів МГП у Збройних силах України) чинники. Отже, імплементація норм МГП в національне законодавство потребує вжиття відповідними органами державної влади України законодавчих, організаційно-правових, інституційних, а також матеріально-технічних і фінансових заходів з метою приведення законодавства нашої держави у відповідність до її міжнародно-правових зобов'язань у сфері МГП.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адельханян Р.А. Военные преступления в современном праве. Москва, 2006.
2. Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права. Київ : Вища школа, 1980.
3. Грін О.О. Словник міжнародно-правових термінів / укладач О.О. Грін. Ужгород : ПП Данило С.І., 2010. 500 с.
4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів I (Протокол I), від 8 червня 1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів міжнародного характеру (Протокол II) від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/main/995_200.
6. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153.
7. Каламкарян Р.А. Право международных договоров. Применение международных договоров во времени и пространстве. Москва, 2015.
8. Конвенція IV про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі : Положення від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.
9. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154.
10. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151.
11. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152.
12. Калугин В.Ю. Курс международного гуманитарного права. Минск : Тесей, 2006.
13. Лобанов С.А. Международная уголовная ответственность за военные преступления : дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 2018. 495 с. URL: <https://www.disserscat.com/content/mezhdunarodnaya-ugolovnaya-otvetstvennost-za-voennye-prestupleniya>.
14. Лукашук И.И. Международно-правовое регулирование отношений (системный подход). Москва : Международные отношения, 1975.
15. Міжнародне публічне право : підручник / під ред. А. Дмитрієва, В. Муравйова. Київ : Юрінком Інтер, 2000.
16. Офіс генерального прокурора України передав до Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду докази вчинення Росією воєнних злочинів під Іловайськом Донецької області в серпні 2014 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3085656-ukrainaperedala-do-sudu-v-gaazi-dokazi-voennih-zlociniv-rosii-pid-ilovajskom.html>.
17. Про Военну доктрину України : Указ Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text>.
18. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : Наказ Міністра оборони України від 23.03.2017 № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>.
19. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. Редакція від 15.08.2020. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.
20. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.
21. Про утворення Міжвідомчої комісії з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2017 № 329. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-2017-%D0%BF#Text>.
22. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом : матер. наук.-практ. конференції (жовтень, 1998 року). Київ, 1998.
23. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення гармонізації кримінального законодавства з положеннями міжнародного права (від 20.12.2018 реєстр. № 9438). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=6526.
24. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права (від 27.12.2019 реєстр. № 2689). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67804.
25. Словарь международного права. Москва, 1986.
26. Чубарев В.Л. Парламентський контроль: практика України та міжнародний досвід. Проблеми державно-правової реформи в Україні : збірник наукових праць. Вип. 3. Київ, 1997.
27. Юридический энциклопедический словарь. Москва : ИНФРА-М, 1996.
28. Dictionary of Language. N. Y., 1968.
29. Westers Third New International Dictionary. Cambr. (Mass.), 1966.